

HATODIK RÉSZ.

Az unitárizmus Amerikában.

XXXIV. FEJEZET.

Az unitárizmus kezdetei Amerikában.

1750—1805.

Idáig követtük az unitárizmust a kontinensen 1565-beni első szervezett kezdete óta, és Angliában az első nyíltan unitárius templom 1774-ben való megnyitása óta. Amerikában ez a mozgalom az orthodoxyától csak jóval később kezd elválni, két és fél évszázaddal az első lengyelországi és erdélyi anti-trinitárius egyházközségek megalakulása és jó negyven évvel az után, hogy Lindsey Londonban prédikálni kezd. Természetes lenne hát, ha azt gondolná valaki, hogy az amerikai unitárizmus az Atlanti óceán túlsó partján kivirágzott mozgalom amerikai hajtása és folytatása csupán. Ez azonban nem így van.

Igaz ugyan, hogy az Angliából az Új Georgia kolóniába kivándorló első telepések között (kb. 1738-ban) volt két szociniánus is, viszont sem hatásuknak, sem őkmaguknak nincs nyoma adataink között. Közvetlen szociniánus hatást mindössze egy amerikai unitárius egyházközségről tudunk kimutatni: New-York állam közepe táján, a pusztaság szélén, két holland száműzött¹ alapította ezt az egyházközséget, mely aztán később az unitárius mozgalomhoz csatlakozott. Harvard és Yale (a két legnagyobb és leghíresebb egyetem) könyvtáraiban sem találunk szociniánus könyveket a XIX. század előtt, és semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy ilyen könyvek valaha is eljutottak volna Amerikába az unitárius mozgalom megindulása előtt.

Angliából való behozatalnak sem lehet tekinteni az ame-

¹ Oldenbarnavelt-ben (később Trenton, ma Barneveld), van der Kemp A. Ferenc és Mappa G. A. ezredes.

rikai unitarizmust, bármily közeli összeköttetés lúzte is össze a koloniákat az anyaországgal. Bár az episzkopális (az angol egyház amerikai formája) King's Chapel (a király kápolnája) Bostonban követte Lindsey példáját s átdolgoztatta szertartáskönyvét 1785-ben, s bár nemsokára ezután Priestley, Amerikába érkezve, két angol rendszerű unitárius egyházközséget szervezett Pennsylvania-ben, — a szabadelvű amerikai egyházközségek nem óhajtottak olyan messze menni, mint ezek s így hatásukat is alig érezték. A XVIII. században Amerikában csak egy antitrinitárius munkát nyomattak ki újra s ez az áriánusnak is szelid Emlyn „Humble Inquiry“-ja volt. Kevés, talán egy sem, volt az unitárius könyvek száma is Harvard könyvtárában 1800 előtt, s Priestley és Lindsey könyveit is csak a legmerészebbek olvasgatták, mert, amint látni fogjuk, New-England (Új Anglia, Amerika keleti része, hol az angol kivándorlók először telepedtek le. A ford.) lelkészei nem rokonszenveztek velük. Az amerikai unitarizmus gyökerei ezeknél sokkal messzebb nyulnak vissza az angol vallásos élet történetébe, úgy, hogy az angol és az amerikai unitarizmus, nem mint anya és leánya, hanem mint nagynéni és unokahúg, vannak egymással rokonságban, minthogy mindkettő a XVIII. század elejének angol őseitől származik. Mindez azonban nem akarja letagadni, hogy a nagynéninek is csak volt valami befolyása az unokahúg jellemének kialakulására.

Az amerikai unitárius mozgalom tehát iőkép amerikai talajból származik s amint a lengyelországi szociniánizmus és az erdélyi unitarizmus a református egyházból keletkezett, az angol unitarizmus pedig először főként a presbitériánus egyházközségekből indult útnak, aképen az amerikai unitarizmus a kongregacionálista egyházközségekből sarjadzott ki. Úgyannyira, hogy Massachusetts állam régi unitárius egyházközségei mind máig megtartották a kongregacionálista nevet is.

New England ezen egyházközségei két ágból erednek. A plymouthi pilgrim egyházközség és szomszédai szeparatisták voltak. Legkorábbi tagjaik Hollandiában utazgattak, mikor a szociniánizmus ép talajt kezdett ott nyerni lábai alá, s a vallási türelmesség holland szelleméből bizonyára sokat magukévá tettek. Így, bár a szociniánizmust bizonyára szívvel-lélekkel visszaütasították volna, Amerikában való letelepedésük után 1620-ban olyan türelmességet honosítottak meg maguk között, hogy ez a talajt jól előkészítette arra az időre, mikor majd szükség lett

reá. Viszont Boston, Salem és a Massachusetts Bay (öböl) kolónia egyházközségeit annak a korszaknak a puritánjai alapították, amikor még a puritánok benne maradtak volt az angol egyházban. Az anyaországtól való nagy távolság arra készítette ezeket az egyházakat, hogy csaknem elejétől kezdve önálló életet éljenek s így mindkét kolónia egyházai kongregacionálissá lettek már 1629 körül. (A „kongregacionálista” név az egyházi szervezetre vonatkozik. Azt jelenti: „gyülekezeti,” azaz, hogy nem püspöki, mint az angol egyház. Az egyházi hatalom tehát a gyülekezetekben van és nem valami felülről kormányzó püspök kezében. A ford.).

Ezeknek az egyházaknak a hite a legszigorubb kálvinizmus volt és sok idő eltelt, míg az unitarizmus felé való hajlás legparányibb jele is megmutatkozott. Sok éven csak az egyháztagoknak volt (polgári) szavazati joguk s emiatt az eretnek ellen hozott törvények, melyeket azonban a katolikusok, episzkopáliusok, baptisták és quakerek ellen irányítottak, egészen az amerikai forradalomig érvényben maradtak.¹ A Westminster Confession dogmáinak elfogadását oly természetesnek tartották, hogy ezt még az egyházba való lépéskor sem kívánták megerősíteni s mindössze egy igen egyszerű, dogmanélküli fogadalom, vagy ígéret tételét kívánták az új tagoktól, hogy keresztényi életet fognak élni. A Salemben alapított első amerikai kongregacionálista egyházközség fogadalma így hangzott: „Egyezséget kötünk Istennel és egymással, s elkötelezzük magunkat Isten színe előtt, hogy együtt járjuk az Ő útait, amint tetszik Néki magát az Ő igazságának áldott szavaiban előttünk kinyilvánítania.” Ennek eredményeképpen, mikor a régi hitformák újaknak adtak helyet, a régi fogadalmon semmit sem kellett változtatni. Azt sok egyházközségünkben még ma is használják, s emiatt, a haladás fokozatos lévén, sokszor még sem lehet mondani, mikor szüntek meg azok orthodoxoknak lenni s mikor fogadták el az unitarizmust. Csak amikor az eretnekség kezdett már veszedelmes méreteket ölteni, akkor gondoltak arra, hogy a tagok számára hitvallásokat tegyenek kötelezővé, hogy így megtartsák őket a régi dogma mellett.

¹ Virginia kolónia az unitarizmust főbenjáró bűnnek minősítette, s Maryland kolóniában, hol Lord Baltimore 1634-ban türelenre méltatta az összes protestánsokat, az unitáriusokat a törvény halállal büntette.

Bármily szigorúan tartották is azonban magukat az egyházak eredeti hitükhöz, annak erejét nem tudták sokáig megőrizni. Egy nemzedéken belül már, az Angliából kapott szabadelvű könyvek s ezek nyomán Kálvin dogmáinak a Szentírással való összehasonlítása folytán, a hit tágulni és ingadozni kezdett. Pynchon Vilmos, Spriengfield alapítója 1650-ben kis művecskét adott ki s ebben tiltakozott Kálvinnak a helyetteselégítéltre vonatkozó tanításai ellen. A „General Court” (általános, fő, bíróság) megbotránkozott s a könyvecskét Boston vásárterén megégettette, s azt is elrendelte, hogy egyik lelkész cáfolatot írjon ellene. Pynchon-t számadásra vonták s bár, úgy látszik, a nagyobb büntetéstől megmenekült, mégis biztonságosabbnak érezte, ha visszatér Angliába. Kevéssel később elhangzott a panasz, hogy az árminiánizmus és az áriánizmus felütötte a fejét a kolóniában. A kálvinizmus bomladozni kezdett.

Igen komollyá azonban csak a XVIII. században kezdett válni a helyzet. Az angol egyházban a szentháromság felett folytatott viták híre Massachusetts-be is érkezett és Sherlock, South, Whiston és Clarke, Tillotson és Emlyn sok olvasóra találtak. Az Exeterben és Írországban folyt áriánus vitát is nagy aggodalommal hallották. Mather Cotton, a puritán papság vezére, fájalta, hogy Whistont és Clarke-ot oly sokan olvassák s a bostoni North Church lépéseket tett, hogy szószékén árminiánus, szociniánus és áriánus elvek el ne hangozhassanak. Két lelkészt gyanúba vettek, hogy a szentháromságot és a helyetteselégítélt illetően nem az igaz hitet vallják. Harvard graduate foku (akik a College általános műveltséget adó vizsgáit már letették s valamilyen szakon tanultak tovább. A fordító.) hallgatói vitatételben bebizonyítani kívánták, hogy a szentháromságot az Ó-testamentum nem tanítja s tanáraik láthatóan egyetértettek velük. Az angol áriánusok levelezésben állottak Massachusetts papjaival s könyveik lassan terjedni kezdtek. Az egyházi beszédek mind többet kezdték védelmezni a szentháromságot, Krisztus istenségét és Kálvin tanításait, melyeket veszélyben éreztek forogni. Az „árminiánizmus”, ahogy minden, a legszigorúbb kálvinizmustól eltérő vélekedést neveztek, a levegőben volt már s 1750 előtt több mint harminc lelkésztől halunk, akik eltértek az igaz hittől.

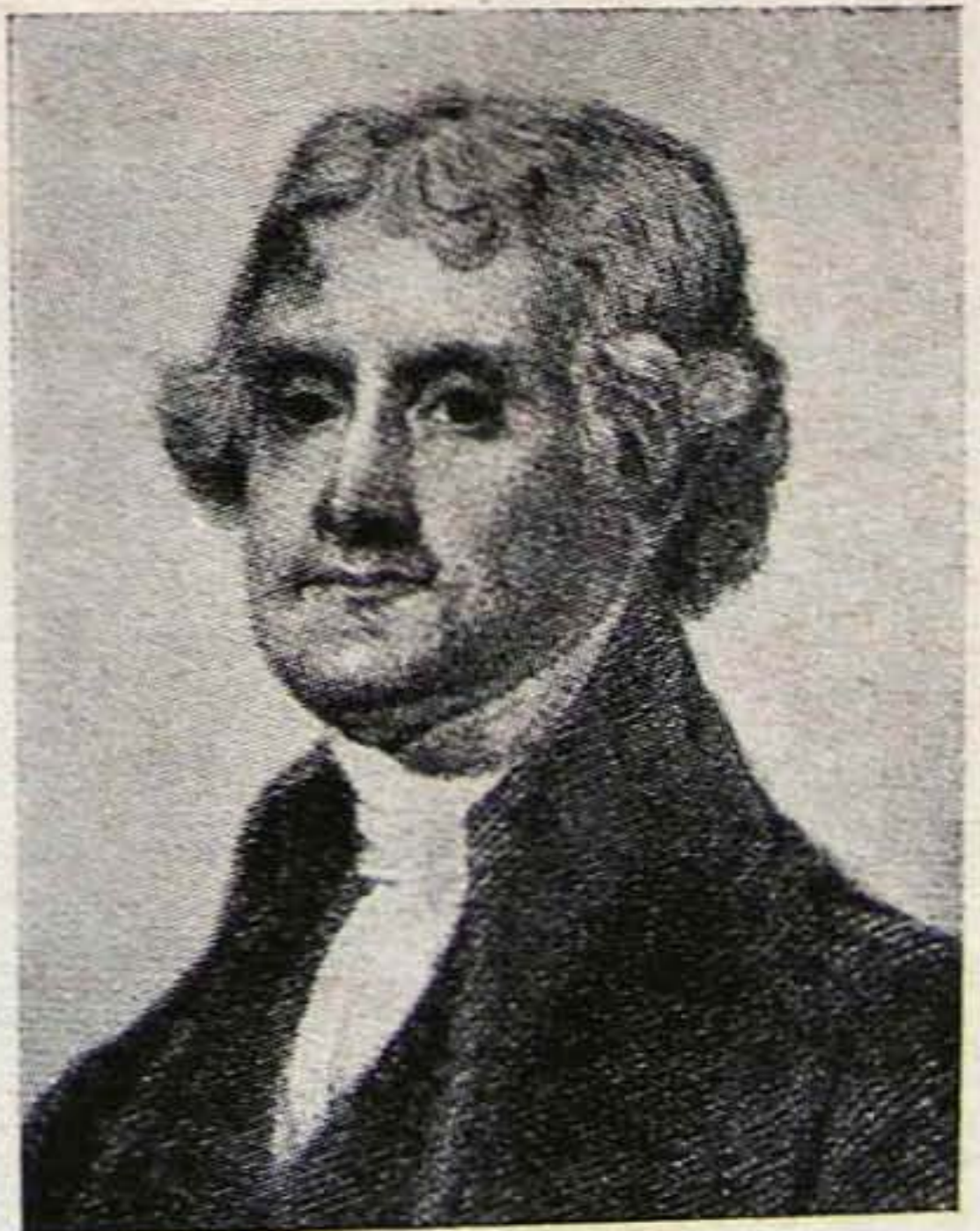
A XVIII. század közepe előtt valamivel vallásos mozgalomindul meg, mely az egyház-szakadást aztán kiobbantotta. A „Great

Franklin Benjámín (1706—1790.), a nagy amerikai államférfiú, Dr. Priestley barátja, könyveiben teljesen unitárius elveket vall. A londoni első unitárius egyházközségnek is tagja volt.

Adams John (János), az U. S. A. elnöke (1797—1801), szóban és írásban többször hitet tett unitárizmusa mellett.

Jefferson Thomas (Tamás), az U. S. A. elnöke (1801—1809), az unitárizmust demokráciája szerves részének vallotta.

Adams Quincy John (János), a hasonló nevű Adams elnök fia, később (1825—29.) maga is az U. S. A. elnöke, a washington-i és a quincy-i unitárius egyházközségek tagja volt.

Lincoln Ábrahám, az U. S. A. elnöke (1861—65), egyik egyházhoz sem tartozott, de híres nyilatkozata, a vallást illetően, teljesen unitárius. (A szobor Borglum Gutzen műve).

Taft Howard William (Vilmos) az U. S. A. elnöke (1909—1913), később a Supreme Court (Kúria) elnöke, a leglelkesebb unitáriusok egyike volt.

Awakening" (a nagy felébredés), a kereszténység történelmének egyik legnagyobb vallási újjászületése, Nyugat-Massachusetts-ben kezdődött, Edwards Jonáthán prédikációi nyomán, aki talán a legnagyobb amerikai teológus volt, bár az utókor inkább csak szörnyű leírásaira emlékszik, melyekkel „a haragos Isten kezébe került bűnösök” sorsát írta le. Az újjászületés mozgalma széles területeken elterjedt s több éven át tartott, úgy, hogy még Angliában is felfigyeltek reá. Ennek eredményeképpen Whitefield György lelkészt, ezt a rendkívüli szónoki tehetséggel megáldott, fiatal angol, újjászületést prédikáló férfiút, meghívták New England-be, körútra. Amerre járt, oly nagy sokaság gyülekezett össze mindenütt, hogy a templomok nem tudták befogadni őket s a Boston Common-on (nagy térség és park Boston közepén. A ford.) több mint 20.000-en hallgatták egyszerre. Ebből sok jó is származott (állítólag 25.000-től 40.000-ig terjedő számban tértek meg), ugyanakkor azonban túlzott vallási izgalom, fanatikusság, szűklátókörű elfogultság és túlzó kálvinizmus is fakadt nyomában. Mindezek még rosszabb irányban fejlődtek Whitefield utódainak prédikálása folytán. Mindezek a művelt és kifinomult lelkekben megbotránkozást okoztak s a papság vezetői közül is sokan ellenezték az újjászületési mozgalom módszereit. Nem is csoda, hiszen Whitefield ilyeneket mondott New England papságáról: „Ostoba kutyák, félig ördögök-félig vadállatok, lelkileg vakok, s a népet a pokol felé vezetik.” Ugyanő Harvard és Yale egyetemeit olyan keményen támadta a köreikben terjedő szabadelvűség miatt, hogy azok, mikor négy év múlva újra ellátogatott az országba, nemcsak, hogy nem hívták meg magukhoz prédikálni, hanem egyenesen ellene fordultak s őt álmodozónak, téveszméket kergetőnek, rágalmazónak és önfejűnek mondták. Hasonlóképpen, sok lelkész megtagadta tőle szószékének átengedését, mire ő ismét kemény szavakkal fordult ellenük.

A Great Awakening ellen feltámadt eme visszahatás a szószékébe került Edwards-nak, a lelkészek közül pedig az önállóan gondolkozók elfordultak attól a szigorú kálvinizmustól, melyet ő és Whitefield új életre akartak kelteni. A szentháromságot ugyan még nem boncolgatták, de a helyettes elégtételt annál inkább, az „árminiánizmus” tért nyert s mindinkább kezdtek a vallásban több egyszerűséget, türelmességet és észszerűséget keresni. Az angol szabadelvű könyveket, úgy az anglikán, mint a presbitériánus eredetűeket, egyre többen ol-

vasták, s bár Edwards két igen kiváló munkát írt, hogy befolyásukat ellensúlyozza, a kálvinizmust aláaknázó áramlatot nem tudta feltartóztatni. 1756-ban egy névtelen „Layman” (világi ember) Bostonban kinyomatta Emlyn „Humble Inquiry”-jét s mindenkit felhívott, hogy cáfolja meg annak áriánus tanításait a Bibliából, ha tudja. Ez volt az első, Amerikában megjelent, antitrinitárius mű. A következő évben New Hampshire szabadelvű férfiai olyan messze mentek, hogy kátéjukat átdolgozták s abban leszelidítették a kálvinizmus tételeit. Ettől kezdve egészen a forradalmi háborúig (Angliával szemben) a szentháromság kérdése mind jobban előtérbe nyomult. Természetesen akkor még nem volt unitarizmus Amerikában, Angliában is alig, az áriánus nézetek azonban közkeletűvé lettek. Már 1758-ban Rogers János lelkészt Leominster-ben elbocsátották állásából, mert nem hitt Krisztus istenségében, Emlyn könyvére pedig több cáfolatot írtak. Tíz évvel később az orthodox lelkészek arról panaszkodtak, hogy Krisztus istenségét kinevetik, mint idejét és divatját mult elméletet, a bostoni lelkészek egyrésze elhanyagolja, vagy épen nem is hiszi ezt a dogmát, s hogy ez az eretnekség egyre jobban terjed.

A forradalom előtti időből négy név emelkedik ki, mint amelynek viselői mozgalmunkat előbbre vitték, mozgalmunkat, mely akkor még csak áriánizmus volt, nem unitarizmus, de amely mégis hozzájárult a talaj előkészítéséhez. Az első közülök Dr. Chauncey Károly (Charles) a First Church (első egyházközség) lelkésze Boston-ban hatvan éven át, 1727—1787 között. Mint hazafi, égő buzgalommal dolgozott a koloniákért, mint lelkész, vezette az ellenáramlatot Whitefield mozgalmával szemben. Kedvelt szerzői az angol szabadelvűek voltak, több angol áriánussal állott levelezésben s ő volt a legelső egyike, aki az örök kárhozat dogmája ellen prédikált. Nála merészebb gondolkozó és író volt Dr. Mayhew Jonáthán, a West Church lelkésze Bostonban 1747-től 1766-ig. Minden elnyomás ellen tiltakozó álláspontja miatt „Massachusetts és Amerika polgári és vallás-szabadságának atyja” néven emlegették. Már lelkészi pályája kezdetén annyira eretnek hírében állott, hogy Boston lelkészei nem is vettek részt felszentelésében s egyesületükbe sem vették fel. Ő azonban mindezzel keveset törődött, levelezett az angol áriánusokkal, olvasgatta könyveiket, Kálvin tételeit maró szarkazmussal pécézte ki s hitnézeteit minden rejtegetés nélkül kinyilvánította. Elvileg ellenezte a hitvalláso-

kat, 1753-ban a szentháromság ellen prédikált s két évvel később nyomtatásban is Isten egysége mellett kardoskodott. Mint-hogy ő volt Amerikában az első prédikátor, aki a szentháromságot szóban és írásban nyíltan megtámadta, és minthogy hívei szívvel-lélekkel mellette állottak végig, s végül: minthogy utódai is hasonló elveket vallottak, a West Church-öt kell az első olyan egyházközségnek tartanunk Amerikában, mely a szentháromságtól elfordult.

Dr. Gay Ebenézer lelkész, hetven évig tartó szolgálata alatt Hingham-ben, a maga csendes módján szintén sokat tett a szabadelvű eszmék terjedéséért. Bár nem volt olyan merész és hangos, mint Mayhew, alatta tanult s bensőséges barátságuk folytán erősen a hatása alá került. Ellenezte a hitvallások használatát s azt mondják róla, hogy a század közepe óta már nem hitt a szentháromságban. Ugyanazt mondják szomszédjáról, Briant Lemuelről, North Braintree-ben (ma Quincy). Briant 17 éves korában végezte Harvardot, merész és félelemnélküli gondolkozó volt, nagy erővel fejezte ki magát mindig, s Mayhew benső barátai közé tartozott. Huszas éveiben merész prédikációt tartott Kálvin rendszere ellen s emiatt megjegyzett ember lett és sok támadásban részesült. Nemcsak árininizmussal, hanem egyenesen szociniánizmussal vádolták s ellenfelei egyházi gyűlést hívtak össze, hogy a panaszokban döntsön. Az eredmény azonban az lett, hogy egyházközsége, megvizsgálva a panaszokat, csak annál jobban melléje állott. Ez 1753-ban történt s ez az első eset, hogy egy egyházközség nyíltan a liberális oldal mellett döntött. Bár a szentháromság kérdése nem került szóba, Quincy ettől kezdve végig a szabadelvű oldalon maradt.

Bár az orthodoxok nagy megbotránkozással tekintettek a szabadelvű lelkészekre, azok semmit sem tettek, hogy véleményüket eltitkolják. Egyszerűen a kongregacionális egyház szabadelvű szárnyát alkották, melyben egyelőre szó sem volt szakadásról, bár a liberális eszmék egyre merészebben haladtak előre. Az amerikai forradalom egy időre elfordította a figyelmet a teológiai kérdésekről a hazafiasság felé, bár még ekkor is újabb hatás jelent meg a szabadelvűség erősítésére, még pedig váratlan irányból. Priestley és Price ugyanis, az előbbi nyíltan unitárius, míg az utóbbi csak erősen áriánus, — teljes erejükkel a kolóniák pártjára állottak s hasonlóképp cselekedett, ha kisebb mértékben is, Lindsey és több szabadelvű angol

disszenter is.¹ Politikai írásaikkal azután vallásos műveiket is áthozták Angliából s annál jobban élvezték azokat, minthogy Amerika barátaitól származtak. Bár New England szabadelvűi részére ezek az írások kissé túlmessze mentek, néhányukra mégis maradandó hatást gyakoroltak s ezáltal tovább fejlesztették a szabadelvű mozgalmat.

Eleddig, amint láttuk, a kongregacionálista lelkészek és egyházak egyike sem lett unitáriussá, az áriániánizmusnál tovább nem voltak hajlandók menni. Így történt, hogy az első egyházközség, mely hitét és liturgiáját unitáriussá tette, nem a kongregacionálisták, hanem az episzkopáliak közül került ki. King's Chapel-t Bostonban 1686-ban alapították, mint New England első episzkopális egyházközségét. A forradalom után lelkész nélkül maradt és semmi reménye sem volt rá, hogy Angliából kaphat egyet. Ezért egy fiatal világi embert, Freeman Jakabot (James) hívta meg 1783-ban, hogy az istentiszteleteket vezesse s prédikáljon, amikor úgy tetszik neki. Clarke Sámuel nézetei igen elterjedtek Amerikában, az áthánáziuszi hitvallás pedig sohasem is volt népszerű köztük, ezért mindjárt kezdetben megengedték Freeman-nek, hogy azt kihagyja. Ekkoriban történt, hogy egy episzkopális lelkész Salem-ban, mikor megkérdezték, hogy miért olvassa fel a hitvallást, ha nem hisz benne, így felelt: „Úgy olvasom, mintha nem hinném.” Csakugyan, mikor a forradalom után újra szervezték az amerikai episzkopális egyházat, először azt indítványozták, hogy alaposan dolgozzák át a szertartás-könyvet s hagyják ki belőle többek között a niceai és az áthánáziuszi hitvallást is, úgy, hogy egy ideig úgy nézett ki a dolog, hogy ez lesz Amerika szabadelvű egyházává.²

Nem sok idő telt el és Freeman kényelmetlenül kezdte érezni magát a liturgia még meg nem változtatott néhány olyan részleténél is, melyek hitével ellenkeztek, így különösen a szentháromságra vonatkozó résznél. Nehézségeit feltárta a hívek előtt s felajánlotta lemondását. A hívek arra kérték, hogy ehelyett inkább beszéd sorozatban ismertesse velük a kérdést. Ezt

¹ E csoportból legalább hárman kaptak tiszteletbeli fokozatokat Brown, Princeton és Yale orthodox egyetemektől.

² A niceai hitvallást mégis bennehagyták a szertartás-könyvben az 1786-iki megállapodáskor, mert az angol püspökök másként nem voltak hajlandók az új egyház püspökeit felszentelni. Az áthánáziuszi hitvallást azonban, csaknem egyhangú kívánságra, kihagyták.

ő meg is tette s az eredmény az lett, hogy a nagy többség elfogadta álláspontját. Egy angol unitárius lelkész, Hazlitt Vilmos, ki akkoriban ép Bostonban járt látogatóban, felvilágosításokat adott neki s megmutatta Lindsey átdolgozott szertartáskönyvét is. Erre aztán a Chapel előjárói megszavazták Lindsey példájának követését s liturgiájukból kihagyták a szentháromságra vonatkozó részeket, valamint a Krisztushoz intézett imákat is.¹ Így 1785-ben Kings Chapel, ha névben nem is, lényegileg azonban unitáriussá lett, egy nemzedékkel azelőtt, hogy sem New England többi liberális egyházközsége akár az unitárius nevet, akár az elveket ténylegesen magáévá tette volna. Freeman nem akart kilépni az episzkopális egyházból, melynek papsága jórészt rokonszenvezett elveivel, minthogy azonban nem akadt püspök, aki felszentelte volna, 1787-ben saját egyházközsége szentelte pappá. Erre New England episzkopális lelkészei kiközösítették őt maguk közül s így összeköttetése egyházával megszakadt. Később sűrű levélváltásba kezdett Priestley-vel, Lindsey-vel és Balsham-mel, s könyveiket ismerősei közt ismertté tette. Annak ellenére azonban, hogy néhány szabadelvű lelkész rokonszenvezett vele, a kongregacionális egyházak szabadelvű mozgalmára kevés hatással volt.

Csaknem ugyanebben az időben Salem-ben határozottan unitárius elvek felé kezdett hajlani a mozgalom. Ez a város ugyanis főképen az Indiával való kereskedelemmel foglalkozott s a három legrégebbi templom hívei a külföldi forgalom terén működtek. A kelet mély gondolkozású férfjaival való érintkezésük megingatta bennük Kálvin azon tanításai iránti hitüket, hogy az emberi természet, Krisztustól eltekintve, teljesen romlott. Ilyenformán készen állottak a szabadabbelvű prédikálás befogadására s készségesen követték ilyen irányban haladó lelkészeiket. Ezek közül Prince János, a First Church lelkésze, miként Priestley, tudományos kísérletekkel is foglalkozott és olvasgatta s másoknak is kölcsönadta az angol unitáriusok műveit. Hozzá hasonlóan, Dr. Barnard Tamás, a North Church (északi templom) lelkésze sem szerette a szószékből foglalkozni a vita alatt álló kérdésekkel, amikor azonban egyik orthodox hiva megkérdezte őt: „Dr. Barnard, én még sohasem hallottam önt a szentháromságról prédikálni!” — ő azonnal rávágta: „Nem, és nem is fog!” Bentley Vilmos, az East Church (keleti tem-

¹ Az apostoli hitvallást csak 1811-ben hagyták ki.

plom) lelkésze és Freeman-nek az egyetemen osztálytársa, sokkal szókimondóbb volt ezeknél is. Lelkészkedése kezdete óta (1783) rokonszenvezett Priestley s a többi angol unitárius nézeteivel, 1791-ben pedig már nyíltan prédikálta is ezeket, tehát Freeman kivételével hamarabb, mint New England-ban bárki más. Egyházközsége tulajdonképpen már unitárius volt a King's Chapel-lel egyidőben. Az angol unitáriusok befolyása Maine államban is érezhető volt. 1792-ben a portland-i episzkopális templom rektora (plébánosa), Priestley és Lindsey írásaitól meggyőzötve, ép úgy meg akarta reformálni liturgiáját, mint Freeman, s mikor néhány befolyásos személy azt ellenezte, ő a többséggel együtt kivált az egyházközségből s külön unitárius egyházközséget alapított, mely több éven át fennállott. Ugyanez megisméltődött Saco-ban is. Boston-ban a mozgalom lassabban haladt előre. A lelkészek ugyanis, bár általában sokat feladtak már kálvinizmusukból, Priestley tanításait még kevésbé szerették. Nem voltak unitáriusok, abban az értelemben, ahogyan akkoriban ezt a kifejezést használták, hanem áriánusok voltak, mert Krisztust még mindig messze az emberek fölött álló, isteni lénynek tekintették, ki Isten általi ihletett, büntelen s ezért a hit tárgya volt számukra. A szentháromság dogmája és Krisztus istenségének kérdése azonban mégis egyre többször került szóba s a trinitárius doxologia kezdett kimaradni a használatból. Emlyn könyvét újra kinyomatták s az nagy kelendőségnek örvendett. Dr. Belknap a Federal Street Church lelkésze 1795-ben új énekeskönyvet adott ki, melyből minden szentháromságos éneket kihagyott. A hitvallásokat s azoknak alapján a lelkészek felszentelés-előtti megvizsgálását ellenezni és mellőzni kezdték. Vallási vita nem tört ki, mert a liberális lelkészek kitértek előle s ügyeltek, hogy ilyen kérdésekről ne is prédikáljanak. Viszont a század végén Boston-ban mindössze egy, Plymonth megyében csak kettő s a Worcestertől keletre eső nyolc megyében összesen csak három lelkész maradt meg nyíltan a trinitárius álláspont mellett. Harvard hallgatóinak nagy többsége unitárius nézeteket vallott s az orthodox nézeteket nevetség tárgyává tették. Úgy kezdett feltűnni a dolog, hogy Massachusetts kongregacionálista egyháza egyszerű, dogmanélküli hitformát tesz a magáévá, melyben a hitvallásokra kevés súlyt helyeznek s mindenkire rábizzák, hogy legyen olyan szabadelvű, vagy olyan maradi, ahogy legjobbnak látja, ettől eltekintve azonban az egész testület együttes erővel tör az alázatos, építő keresztény jellem megvalósítása felé.

A konzervatívok azonban nem voltak hajlandók ebbe belemenni, hanem hangsúlyozni akarták azokat a dogmákat, melyeket őseiktől örököltek. Már a forradalom előtt is hangzottak el felhívások, hogy ne távozzék el az egyház a régi hittől, 1790 után pedig egyre gyakoribb lett az ilyen irányú felszólalás. A kálvinizmust újra hangsúlyozni kezdték s a Great Awakening-hez hasonló mozgalom indult meg, ahoz igen hasonló eredménnyel. A szentháromság és Krisztus istenségének felelevenített dogmái megmutatták, hogy a többség időközben mennyire eltávolodott attól, amint az első ujjászületési mozgalom viszont azt mutatta volt meg, hogy Kálvin szigorubb tanításai már idegenek lettek legtöbbször számára. A szabadelvűek ügye ennek folytán új lendületet nyert, s a liberális lelkészek, megérezve az idők szavát, mind bátrabban kezdték újra kinyomatni az angol könyveket, saját maguk is írni kezdték s egyre több helyen vezették be azokat az énekes könyveket, melyekből a megszokott trinitárius énekeket és doxológiákat kihagyták. Más oldalról is fújtak hasonló szelek: a korai univerzalisták (amerikai felekezet, mely azt tanítja, hogy a megváltás univerzális, mindenkire vonatkozó volt. Később szabadelvűekké lettek s az utóbbi években „Free Church of America“ név alatt bizonyos együttműködés jött létre köztük és az unitáriusok közt. A ford.) támadni kezdték az örök kárhozát dogmáját, s vezetőjük, Ballou Hózséás lelkész, 1805-ben kiadta „Treatise on the Atonement“ (Értekezés a helyettes elégtételről) c. munkáját, mely, ha Mayhew már említett könyvének egyik kis részletét nem számítjuk, az első könyv volt, melyben amerikai szerző nyíltan megtagadta a szentháromság dogmáját. A kereszténység szabadelvű értékelése mindenfelé a levegőben volt.

Ez a mozgalom Connecticut államba is áttért, itt azonban hamar elfojtották azt, mert az itteni egyházközségek egymással ú. n. „konszociációk“-ba (consociations) szervezkedtek, melyeknek hatalmukban állott letenni állásáról azt a lelkészt, akinek az elvei nem voltak orthodoxok, még ha gyülekezete meg akarta volna tartani továbbra is. Így, Sherman János lelkészt Mansfield-ben, ki Priestley és Lindsey elveit elfogadta s azt híveivel is közölte, arra kényszerítették, hogy hagyja el állását, bár hívei azt óhajtották, hogy maradjon lelkészük továbbra is. Erre ő ugyanabban az évben (1805) könyvet adott ki „One God in one person only“ (Egy Isten csak egy személyben) címmel, mely az első teljes védőírata volt az anti-

trinitárizmusnak amerikai szerzőtől. A következő évben a nyugati szélekre költözve, ő lett Oldenbarnevelt (N. Y.) szabadelvű egyházközségének első lelkésze. (A két holland szociniánus alapítása.) Öt évvel később barátja, Abbot Abiel lelkész Coventry-ben szintén eretnekség vádja alá esett s hozzá hasonlóképen le kellett mondania szónoklásáról. Brooklyn (1817) hozzáadásával, ezek azok az egyházközségek, melyek Connecticut államban unitárius hatást mutatnak. Akik különben túlságosan érezték a kongregacionális egyház orthodox lelkészeinek nyomását, legtöbbször az episzkopális egyház szabadabb védőszárnyai alá menekültek.

Pennsylvania államban az unitárizmus a Massachusettsben lejátszódó eseményektől függetlenül kezdődött. 1783-ban egy angol unitárius lelkész, Hazlitt Vilmos, ki a forradalom alatt igen kimutatta volt rokonszenvét a kolóniák iránt, most Amerikába jött, hogy itt telepedjék le. Ő volt az, aki Freeman-t a King's Chapel-ben történtek kapcsán tanácsokkal látta el. Bár nem sikerült állást kapnia, s végül is vissza kellett térnie Angliába, több helyen prédikált Maryland-tól Maine-ig, s többek közt Philadelphia-ban is, hol sok angol unitáriusra akadt s Priestley értekezéseiből többet újra kinyomatott 1784-ben. Ezek kétségtelenül hozzájárultak az ott szervezkedő egyházközség megalapításához. Mikor Priestley 1794-ben Amerikába érkezett, bár, mint kiváló tudóst és Amerika barátját, igen nagy tisztelettel fogadták, vallásos nézeteitől viszont féltek s Princeton kivételével a lelkészek sehol sem ajánlották neki fel szónoklásukat, hogy azokban prédikáljon. Még Boston szabadelvűi sem üdvözölték őt száműzetésében. Viszont sok olyan emberre talált, akik nem voltak tagjai egy orthodox egyházközségnek sem s akik szívesen vették volna az unitárius prédikációt. Így meghívták, hogy alapítson egy egyházközséget New-York-ban s ő egy ideig azzal a tervvel foglalkozott, hogy Angliából lelkészeket hozat ki, hogy itt és Philadelphia-ban unitárius gyülekezeteket szervezzenek. Northumberland-ban letelepedve, ott 1794-ben fia házában istentiszteletet kezdett tartani, melyekből később egyházközség alapított, az első amerikai egyházközség azonban, mely névben és hitelvekben egyaránt unitárius volt, a philadelphia-i.¹ A forradalom után

¹ Ennek az évnek az elején egy angol világi férfiú, Butler János, istentiszteletet tartott New-York-ban s állítólag ott unitárius egyházközséget is szervezett. Három hónap múlva azonban beteg lett s ettől kezdve semmit sem tudunk mozgalmáról.

nemsokára sok angol unitárius jött Amerikába s Philadelphia-ban pl. egész csoportot alkottak, úgy, hogy 1792-ben sikertelen kísérletet is tettek, hogy hitüket valló lelkészt hozassanak oda. 1796-ban azonban Priestley meglátogatta és bátorította őket, hogy szervezzenek egyházközségeket, melyben a prédikálást világiak végezzék. A hívek mind angol unitáriusok voltak, jobbra fiatal emberek, s világiak vezetésével rendszeresen tartottak is istentiszteletet, némi kis megszakítással, egészen 1812-ig, mikor azután angol barátaik segítségével felépítették Amerika első unitárius templomát.¹ Első rendes lelkészük azonban csak 1825 után köszöntött be.

New England-ben a forradalom után a szabadelvű irány egyre jobban erősödött a kongregacionális egyházközségekben. Így Worcester-ben 1785-ben a First Church szabadelvűi kiléptek az egyházból és Bancroft Áron lelkész vezetése alatt, aki akkor ariánus volt, új egyházközségeket alapítottak. Taunton-ban 1792-ben az orthodoxok váltak ki és alakítottak új szervezeteiket, mert a First Church a szabadelvű többség irányítása alá került. Plymouth-ban hasonló szakadás következett be 1800-ban. Fitchburg-ban két évvel később Worcester Sámuel lelkészt túlzó kálvinizmusa miatt elbocsátották s ő később az unitáriusok egyik legelkeseredettebb ellenfele lett. A legtöbb helyen azonban a szabadelvűeket nem lehetett felismerni, mert szándékosan tartózkodtak a vitatkozástól, pártot nem alakítottak, és sem forumuk, sem vezetőjük, sem közös programjuk nem volt. Bár a régi kálvinizmustól már eltávolodtak, semmiféle új hitelvben nem egyeztek meg, kivéve a szentháromság tagadását. A hitelvi különbségekkel szemben azonban széleslátókörű türelmesség uralkodott s bár néhány helyen, amint láttuk, megpróbálták a szabadelvűség terjedését a hitvallások elfogadtatásával megakadályozni, a legtöbb helyen mégis a kongregacionálisták két szárnya ép oly békésen élt egymás mellett, mint azelőtt. Ez volt a helyzet a XVIII. század végén. A XIX. század azonban még nagyon ifjú volt, amikor ezt a békét megzavarta a konzervatívoknak a liberálisokkal folytatott vitája, mely azután a kongregacionalista egyházat kettészakította s az unitáriusokat arra kényszerítette, hogy saját külön

¹ Mikor egyházközségüket 1813-ban törvényesen bejegyeztették, King's Chapel második-lelkésze rá akarta őket beszélni, hogy ne használják az ellenszenves „unitárius” nevet, de nem követték tanácsát.

felekezetüket kiépítsék. Ezt a szerencsétlen történetet fogjuk vizsgálni a következő fejezetben.

XXXV. FEJEZET.

Az unitárius vita Amerikában.

1805—1835.

Előbbi fejezetünkben elmondottuk, hogy a Massachusetts államban levő kongregacionális egyházközségek lassan és észrevétlenül mind szabadabb elvűek kezdtek lenni. Az egész idő alatt az orthodoxok nagy aggodalommal szemlélték ezt az áramlatot, de soha sem sikerült olyan jelenséget fedezniök fel, amellyel kapcsolatban a szabadelvűeket megtámadhatták volna. Azok ugyanis meglegedetten látták, hogy a régi dogmák lassan egyre veszítenek jelentőségükből s ezzel ők meglegedve, a gyakorlati kereszténység kérdéseire szorítkoztak prédikációikban. Egész 1805 utánc az orthodoxok nem tudtak fogantyt találni, ekkor azonban olyan esemény történt, mely meggyőzte a konzervativokat gyanújuk helyességéről, hogy ugyanis az egyház át van itatva eretnekséggel. Ez az esemény pedig nem valamelyik egyházközségben, hanem a Harvard College-ben történt. (A „college“ több, mint a mi „kollégiumunk“, habár a kollégium is magában foglalta régebb azt is, ami a „college“. Angliában és Amerikában t. i. tizenegy évi elemi és középiskolai tanulás után lépnek a College-ba, mely főiskola, mint az egyetem. A ford.)

Ezt a főiskolát a puritánok alapították volt 1636-ban, főképen azért, hogy művelt lelkészeket képezzenek rajta egyházközségeik részére. Egyik alapítványt 1721-ben egy teológiai tanár fizetésének ellátására tették. Az alapítványt tevő Hollis Tamás, szabadelvű angol kereskedő, barátai tanácsára, kik a Salters' Hall vitájában, a szabadelvűek oldalán állottak, — azt a kikötést tette, hogy az alapítványt élvezőnek „tisza és orthodox hite“ legyen. Ugyanakkor volt még egy alapítvány, mely az előbbi jövedelmet teljes fizetéssé egészítette ki s ez kifejezetten egy-konzervativ hitvallás elfogadását kívánta meg az élvezőtől. 1803-ban a tanári szék megüresedett s több, mint egy éven át üres is maradt, mert a konzervativok és szabadelvűek,

kb. egyforma arányban lévén, nem tudtak megegyezni a választandó tanár személyére nézve. A szabadelvűek Ware Henry hingham-i lelkészt jelölték, az orthodoxok azonban azzal vádolták Ware-t, hogy unitárius s ezért ellenezték megválasztását. Az ellenzést Dr. Morse Jedidiah, Charlestown lelkésze vezette,¹ aki 15 éven át a szentháromság dogmájának egyedüli nyilvános védelmezője volt Boston környékén, s most is azt sürgette, hogy kálvinistát válasszanak az üres tanári székre. Végül is a szabadelvűek többségbe jutottak s 1805-ben megválasztották Ware-t. Ez feltárta az erőviszonyokat, hogy ugyanis a College a szabadelvű párti többség irányítása alá került, amit nemsokára egy szabadelvű elnök (rektor, az egyetem feje) és több szabadelvű professzor megválasztása is igazolt.

Az orthodoxok, végkép elkeseredve, hogy aggodalmuk valóra vált s hogy leendő lelkészeiket ezentúl szabadelvű tanárok fogják nevelni, erős mozgalmat indítottak, melyet „harminc éves háború” néven is emlegetnek s melynek az lett a vége, hogy az eleddig egységes egyház két, egymást hevesen támadó szektára bomlott. Dr. Morse megalapította a „Panoplist” (panoply = vértzet) c. folyóiratot, melyben állandóan támadta a szabadelvűeket, felhíva őket, hogy, ha nem hisznek a szentháromságban, mondják meg nyíltan, ne bujkáljanak. Bár nézeteik régóta ismertek voltak, ezt a kihívást a szabadelvűek mégsem fogadták el. Dr. Morse azután nagy erőfeszítéseket tett, hogy Andover-ben teológiai szemináriumot alapítson, mely, hogy örökre orthodox maradjon, alapszabályokban kötelezték a professzorokat, hogy minden öt évben újra írják alá azt a hitvallást, melynek „teljes egészében, változtatás, elvevés, vagy hozzátevés nélkül ugyanannak kell maradnia” örökre.²

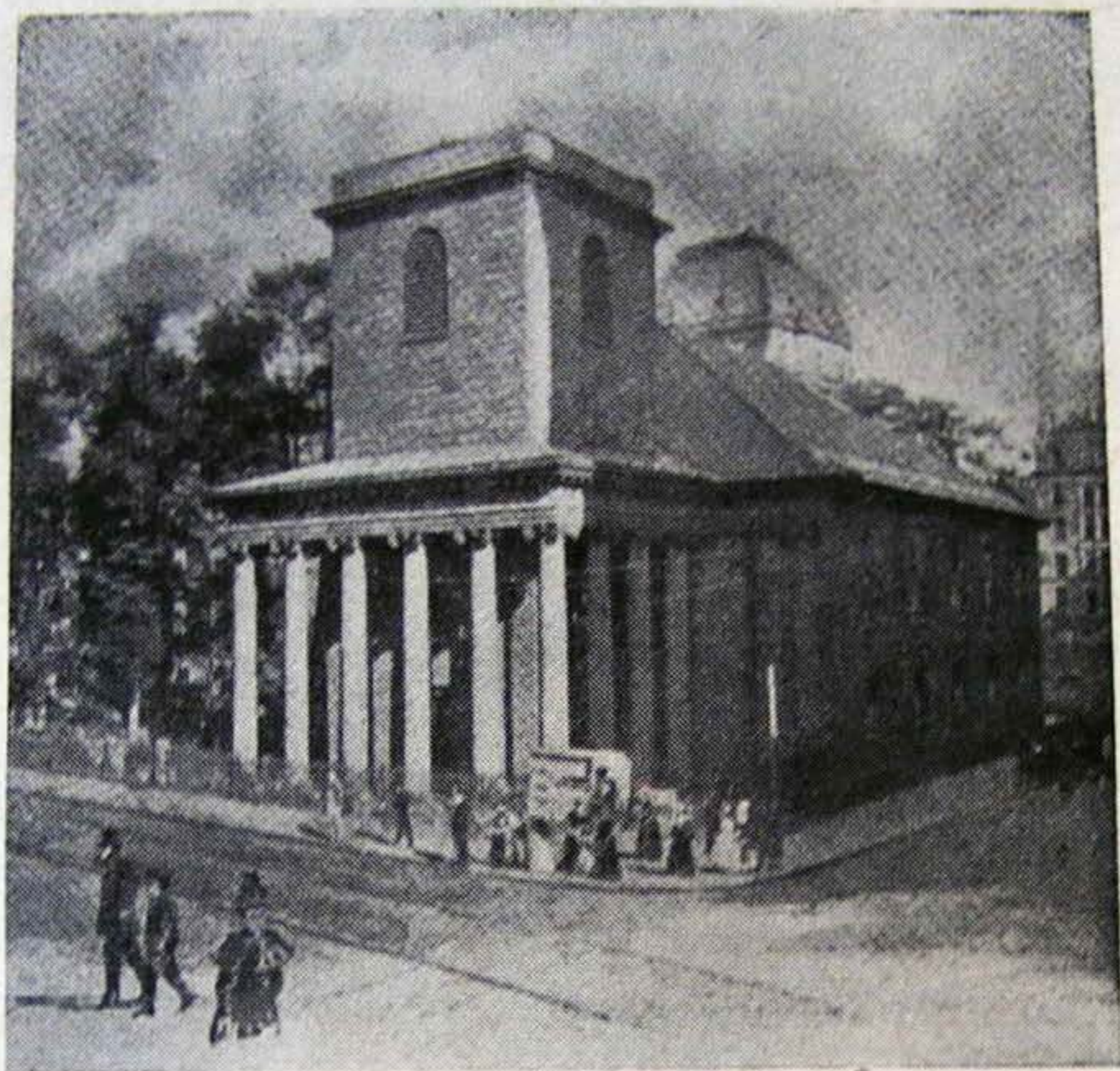
¹ Különben igen kiváló ember volt, „az amerikai földrajztudomány atyja” néven emlegették, s atyja volt Morse B. F. S.-nek is, az elektromos táviró feltalálójának. Szüklátóköri kálvinizmusá azonban egyházközségének egyik felét arra készítette, hogy elhagyja őt s 1815-ben külön szabadelvű egyházközséget alapítson, míg a megmaradtak is annyira megelégtéltek merev hitnézetét, hogy menesztették állásából. Fent említett fia (l. a Morse-jelek) később egyik legradikálisabb unitárius világi férfiú lett.

² Idők multával ez a hitvallás nagyon ránehezedett az iskolára. A professzorok egy része vonakodott ezt újból és újból aláírni, más részét pedig az előljárási fegyelmi elé kellett hogy állítsa annak elhagyása miatt. Egy ilyen eljárás sikertelensége után (1890), a hitvallást kezdték mellőzni s 1908-ban, épen 100 évvel megalapítása után, a szeminárium Cambridge-be költözött s a Harvard Divinity School-lal, mint az unitárius lelkészek képzése folytán régi riválisával, együttműködési szerződést kötött. Végül 1922-ben a két intézet felekezeten felülálló alapon egyesült.

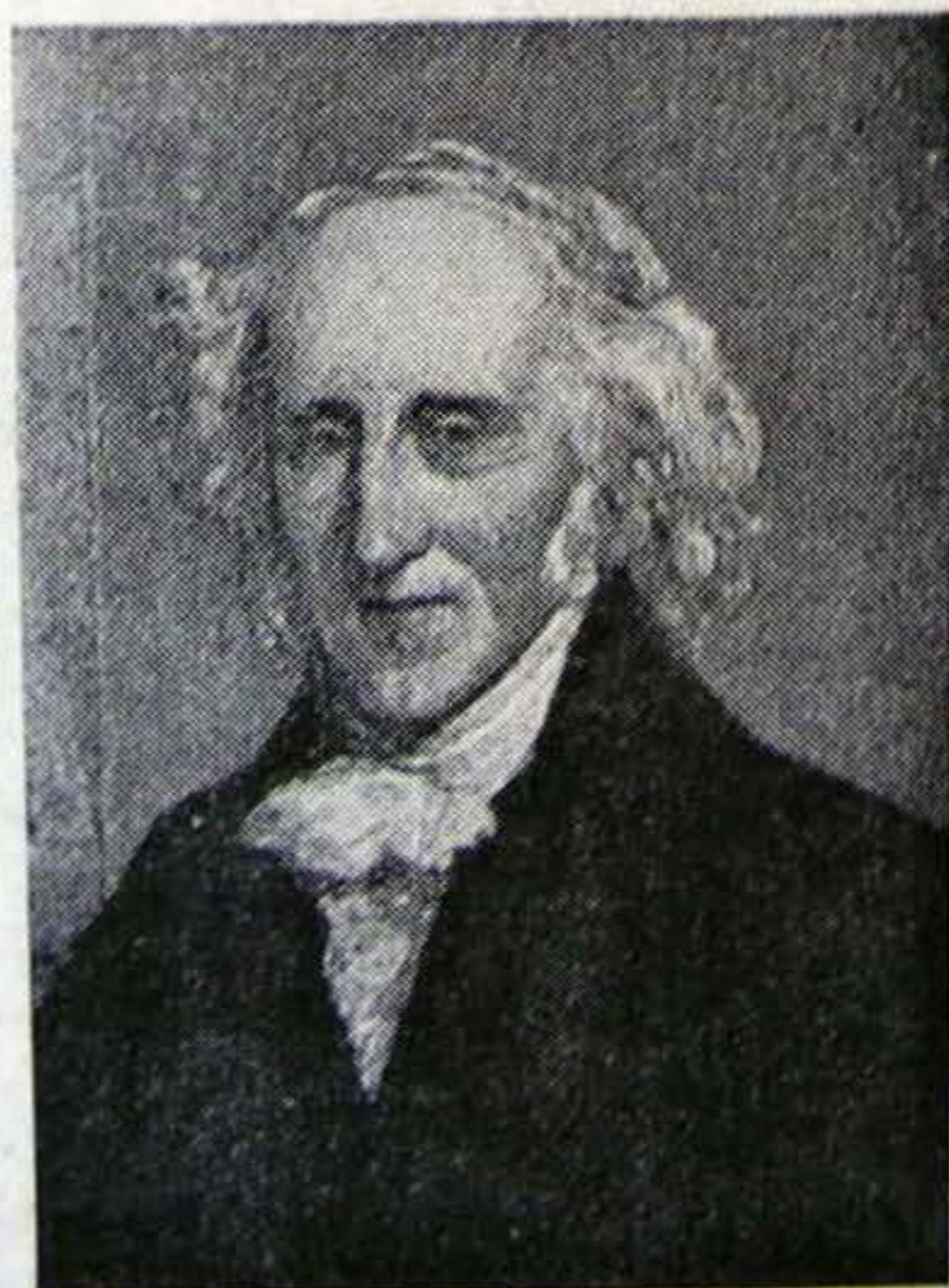
Andover Seminary néven azután 1808-ban meg is nyílt az orthodox lelkészek képzésére alakult ezen intézet, melyhez hasonlókat alapítottak Amherst-ben is, hogy Harvard szabadelvű nevelését ellensúlyozzák.

Dr. Morse vezetése alatt már 1802-ben megpróbálták a konzervatív lelkészek, hogy — minden ellenzést legyőzve, — az orthodoxok ügyének erősítése végett General Association-t (általános, egyetemes társaságot) hozzanak létre a Westminster Catechism alapján, hogy így a szabadelvűeket kizárják onnan. Ezzel kezdődött tulajdonképen a szakadás a két párt között. Két évvel később kísérletet tettek, hogy a szabadelvűeket kizárják a lelkészek állami (t. i. államonkénti) gyűléséről, de sikertelenül. 1807-ben Willard Sámuel, Deerfield lelkésze, mint-hogy egyik zsinat nem akarta őt felszentelni szabadelvű nézetei miatt, egy másik zsinathoz fordult s az fel is szentelte, de úgy őt, mint egyházközségét orthodox szomszédaik kizárták maguk közül. 1808-ban Codman János, amint a Second Church lelkésze lett Dorchester-ben, kijelentette, hogy szabadelvű nézetet valló lelkészekkel nem hajlandó szószerket cserélni (t. i. szokásban volt és van Amerikában, hogy egymáshoz közellakó protestáns lelkészek egy-egy vasárnap felcserélik egymást; egyik a másik templomában prédikál és viszont. A ford.) Ez volt a kezdete Massachusetts-ben annak az „elzárkózó politikának“, melyet Connecticut-ban már két évvel azelőtt sürgettek s mely nemsokára az orthodoxok általánosan elterjedt szokásává vált mind a mai napig. A következő évben Boston-ban az orthodoxok megszervezték a Park Street Church-öt a szabadelvűek támadására, s annak lelkésze első beszédét „Az igazi tűz használata a pokolban“ címmel tartotta, miért is templomának helyét „Brimstone Corner“-nek (kénköves sarok) nevezték el.

Az egyes egyházközségek szintén megpróbálkoztak az eretnekség terjedését tagjaik számára készített szigorú hitvallásokkal megakadályozni, próbálkozásuk azonban csak újabb szakadásokat eredményezett. Amint ugyanis döntésre került a dolog, a leszavazott rész legtöbbször elvált a többségtől. Így 1810-ben New Bedford-ban a konzervatívok kiváltak és új gyülekezetet alapítottak. Sandwich-ben a lelkész túlzó kálvinista nézeteket kezdett hirdetni, ezért őt a szabadelvű többség 1811-ben elbocsátotta, ő pedig követőivel új gyülekezetet alapított. 1813-ban Codman egyházközségének (Dorchester) szabadelvű

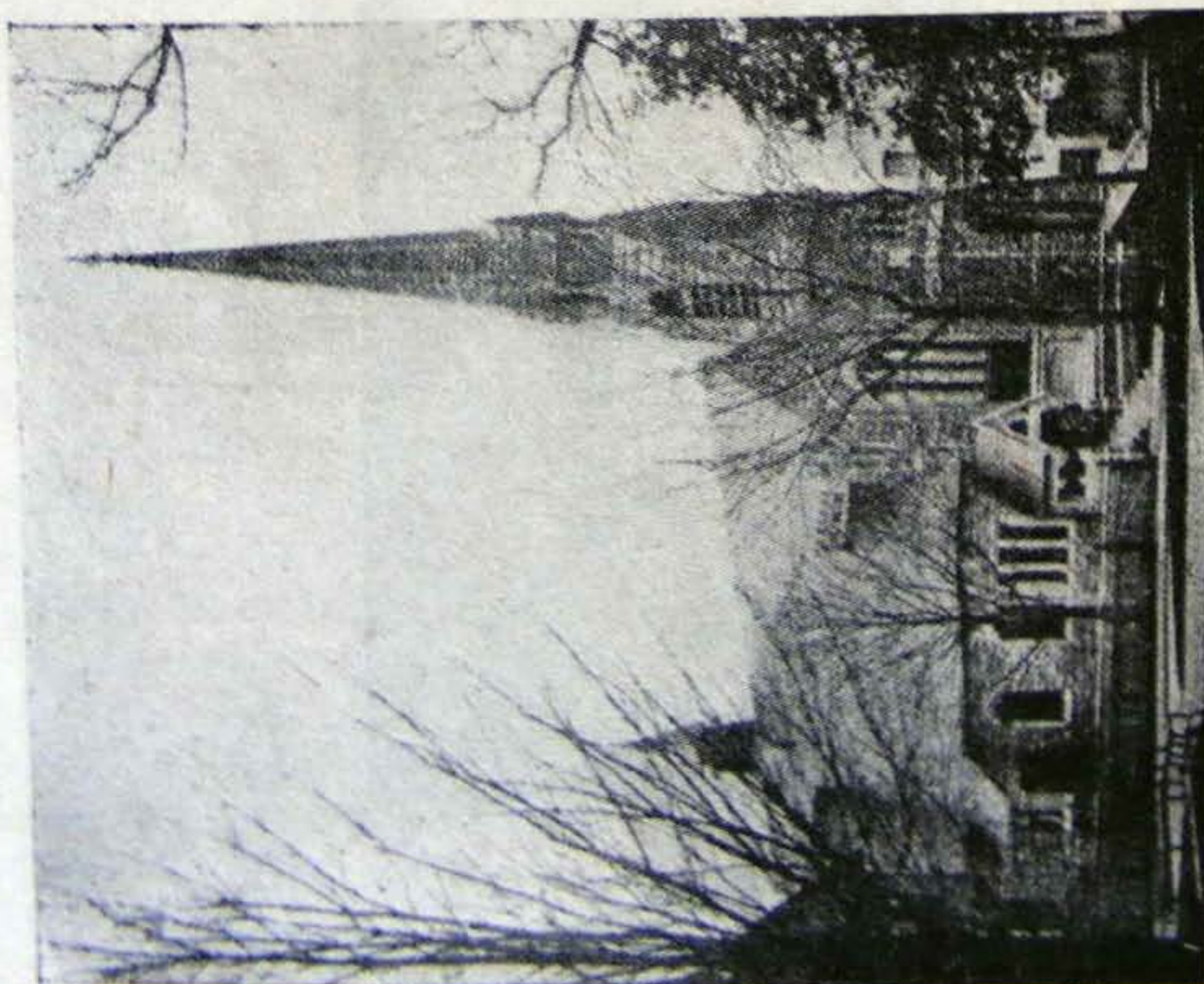
A „King's Chapel“ Boston-ban.

Freeman James (Jakab), a King's Chapel
lelkésze, ki azt unitáriussá tette,

Dr. Channing Ellery William (Vilmos) (1780—1842.).
(Ifjúkori kép).

A „Channing Memorial Church“
(Channing emlék-templom) Newportban
(R. I.).

kisebbsége vált külön és alapított magának új szervezetet. Hasonló esetek ismétlődtek meg többfelé a következő években.

Ezalatt a szabadelvű nézetek egyre jobban terjedtek a kongregacionális egyházakban, az angol unitáriusok könyveit nagy számban nyomtatták újra Bostonban s hatalmas érdeklődés nyilvánult meg azok iránt. Worcester Noak (Nóé), New Hampshire egyik vidéki lelkésze, Emlyn és mások hatása alatt 1810-ben könyvecskét írt „Bible News” (Bibliai hírek, újságok) címmel, áriánus tartalommal. Ezért lelkésztársai heves támadásában részesült, egyéni jellemét is befeketítették s állása elvesztését is elérték. Ő azonban azonnal barátokra talált Boston szabadelvű lelkészei között, a szabadelvű ügy szolgálatában eredményesen munkálkodott s később maradandó nevet szerzett magának az amerikai békemozgalom megalapításával.

A szabadelvű lelkészek közül eleddig azonban csak a King's Chapel Freeman-je és Salem Bentley-je volt igazán és hitben is unitárius, bár 1812-ben legalább százra tehető a számuk. Ezek azonban legfeljebb egy-két alkalommal prédikáltak nyíltan a szentháromság ellen s bár általában már nem hitték ezt a dogmát, egyébként azonban semmi egyöntetűsége sem jutottak egymás között a többi kérdésre vonatkozóan. Tudatában voltak persze annak, hogy a kálvinizmust már túlhaladták s egyedüli tekintélynek a Bibliát ismerték el, egyébként azonban a keresztényi élet gyakorlati erényeire fektették a főszúlyt, közösen elleneztek a szűklátókörűséget és a hitvallásokhoz való ragaszkodást, és a jótékonyt, nyílt elmét és türelmeséget ajánlották híveik figyelmébe. Hitükben azonban annyira áriánusok voltak, hogy amikor Ware professzort unitáriussággal vádolták meg, ők tiltakoztak ez ellen a leghevesebben, rágalomnak minősítve azt. Valójában nem is tartották magukat eretnekeknek, mert jól tudták, hogy nézeteiket mind az angol egyház, mind a disszenterek lelkészei közül sokan osztják. A kongregacionalista egyház még mindig elég befogadó természetű volt ahoz, hogy konzervatívokat és szabadelvűeket egyaránt megtűrjön kebelében, s Boston kilenc egyházközsége közül nyolc szabadelvűvé vált, míg a kilencedik is csak árnyalatokban volt orthodoxnak nevezhető.

A dolog így folytatódott, a kérdések tisztázatlanok maradtak s Dr. Morse egyre ismételte felhívását a Panoplistban a szabadelvűekhez, hogy ismerjék el atyáik hitétől való eltávolodásukat. Ők azonban nem válaszoltak, mert nem sze-

rették a vitákat s nem akartak, egyes kérdések fölött pálcát törve, külön párttá alakúlni. Ragaszkodtak jogaikhoz, mint a kongregacionálista egyház szabad tagjai s nem érezték magukat kötelezve, hogy Dr. Morse-nak számot adjanak, vagy felmentését kérik.

Ekkor azonban valami váratlan dolog történt, mely az ügyet döntés elé állította. Három évvel ezelőtt Belsham kiadta Londonban Lindsey életrajzát. Ebben az egyik fejezet az unitárizmus New England-ben való előretöréséről adott számot, idézett Dr. Freeman és mások leveleiből, ezzel bepillantást engedve Boston szabadelvű mozgalmaiba, megjegyezve, hogy Boston lelkészeinek nagyrésze unitárius. Dr. Morse felfedezte ezt a könyvet 1815-ben s azonnal leköszölte az említett fejezetet folyóiratában, ezt a címet adva annak: „Amerikai unitárizmus.” Ez a közlemény óriási szenzációt keltett s öt hónap alatt öt kiadást ért el. Dr. Morse vádjai igazolva látszottak lenni: a szabadelvűek tényleg unitáriusok voltak. A Panoplist keményhangú leleplezést közölt, azzal vádolta a szabadelvűeket, hogy titokban az orthodox hit aláaknázására törtek, hogy képmutatók, mert eltitkolták igazi hitnézeteiket s követelték, hogy az orthodoxok azonnal szakítsanak meg velük minden érintkezést, mert Krisztus istenségének tagadói nem nevezhetők keresztényeknek.

Az unitárius név megragadt, amint hogy Dr. Morse is ezt akarta, mert akkoriban ez a név igen ellenszenves volt, bár igazságtalanul alkalmazták azt a szabadelvűekre. Az idézett levelek írói ugyanis semmi egyebet nem akartak ezáltal jelölni csupán csak a szentháromság ellenzését, abban az időben viszont Priestley és Belsham nézeteit jelentette az unitárius név, vagyis azt, hogy Jézus minden tekintetben esendő emberi lény volt, valamint néhány olyan filozófiai tételt, melyek az akkori bostoni szabadelvűek számára is visszarettentők voltak. A Panoplist azonban állította, hogy ezek mindnyájan unitáriusok voltak a Belsham szerinti értelmezés szerint. Boston szabadelvű lelkészei fel voltak háborodva ily nagy foku rosszindulat s nézeteik ilyen merőben helytelen beállítása láttára s úgy érezték, hogy arra valahogyan felelni kellene. Ez a felelet a Thacher C. Sámuel, a New South Church lelkészéhez intézett nyílt levélben jött meg, melyet Channing (olvasd: Csening) Ellery Vilmos lelkész írt említett barátjához. Bár Channing még csak 35 éves volt, mint a Federal Street

Church hosszú évek óta szeretett és tisztelt lelkésze, újabban kezdett a bosztoni szabadelvűek elismert vezetőjeként szerepelni s hívatva volt idővel a legkimagaslóbb amerikai unitáriussá válni. Bár betegeskedő ember, hangjában, magaviseletében és jellemében ellenállhatatlan báj nyilvánult meg. Lelkészsége elején mérsékelt kálvinista, baráti viszonyban van Dr. Morse-szal s Codman beiktatásakor ő mondja az egyházi beszédet. A szentháromság dogmájában azonban sohasem hitt s ebből soha nem csinált titkot. Azt tartotta, hogy Krisztus, bár Istennél kisebb, messze az emberek fölött állott, büntelen volt s ezért a vallásos bizalom és szeretet tárgya lehet. Röviden: áriánus volt.

Bár mindig vonakodott vitába elegyedni, mikor rákerült a sor, igen találóan és súlyosan tudta megmondani a véleményét s említett levelében felháborodottan utasítja vissza a Panoplist vádjait. Beismeri, hogy elvbarátai nem hisznek a szentháromságban és hogy ebben az egy értelemben unitáriusok, bár magukat szívesebben nevezik szabadelvű keresztényeknek, vagy racionális (értelmes) keresztényeknek, vagy katolikus (egyetemes) keresztényeknek. Priestley-nek és Belsham-nek a nézeteivel azonban egyáltalán nem rokonszenveznek s közelebb állanak a kálvinizmushoz, mint hozzájuk. Legtöbbjük áriánus, némelyik nincs még tisztában nézetei rendszerével s nem valószínű, hogy bár egy is el tudná fogadni Belsham hitvallását, bár az sem lenne bűn. Nézeteiket nem titkolták el: Dr. Morse és mások régóta ismerik azokat. A kérdéses hittételeket azonban nem boncolgatták a szószékről, mert ezt nem tartották volna építőnek, hanem úgy viselkedtek azokkal szemben, mintha sohasem is hallottak volna róluk. Végül kijelenti, hogy nagy kár volna a kereszténységre nézve, és nagy igazságtalanság az egyénekkel szemben, ha szakadást idéznének elő az egyházban azáltal, hogy, mint nem-keresztényeket, kizárják onnan azokat, akik a Szentírás tanításaira nézve szabadabb elvű nézeteket vallanak, mint a többiek.

A vitát az orthodoxok részéről Dr. Worcester, Salem egyik lelkésze folytatta tovább, kinek két fivére már üldöztetést szenvedett volt New Hampshire-ben áriánizmusa miatt, s akinek még érzékenyen fájhatott magának is Fitchburg egyházközségéből való elbocsáttatása. Mindkét oldalról három-három levelet tettek közzé, melyekhez több más író is csatlakozott saját véleményével. Dr. Worcester apró hibákat pecézett ki Channing

levelében, megismételte a Panoplist vádjait s kijelentette, hogy az orthodoxok és a liberálisok közötti különbség túl nagy már ahhoz, hogysem napirendre lehetne térni felette és hogy e kettőnek azért meg kell válnia egymástól. Channing azt válaszolta, hogy a keresztény hit lényegét illetőleg, hogy ugyanis Jézus volt a Krisztus, egyetértenek, a kisebb különbségek pedig nem lényegbevágóak. A vita félúton át folytatódott s a vége az lett, hogy Massachusetts kongregacionálistáinak két szárnya között állandósuló szakadék támadt. Az orthodoxok elszántabbak lettek magatartásukat illetően, az unitáriusok (amint ettől kezdve nevezték őket) viszont kezdtek felhagyni hallgatagságukkal s egyre gyakrabban nyilvánították ki véleményüket a kálvinizmus többi dogmáját illetően is s nézeteik ennek megfelelően terjedni kezdtek.

E vita előtt és alatt Dr. Morse és túlzó kálvinista elvbarátai, állandóan próbálkoztak a Massachusetts-ben levő egyházak közti „konszociációk” létrehozásával, hogy ők is letehessek az eretnek lelkészeket szószékeikről, mint az Sherman-nél és Abbot-tal történt volt Connecticut-ban. A szabadelvű és a mérsékelt kálvinisták azonban egyaránt tiltakoztak ez ellen a terv ellen, mert azt veszedelmesnek tartották a lelkiismeret szabadságára nézve, úgy, hogy néhány évi próbálkozás után a terv lekerült a napirendről. Egyre több egyházközségben kezdtek azonban alkalmazni a hitvallásokat, hogy ezáltal megakadályozzák az eretnekeket, hogy náluk egyház-tagok lehessenek, néhány esetben pedig, mikor az orthodoxok nem tudták kedvük szerint befolyásolni a helyzetet, kiváltak és új egyházközségeket alapítottak. Az orthodox lelkészek egyre jobban kezdtek ügyelni arra, hogy ne cseréljenek szószéket olyan lelkészekkel, akik unitarizmus gyanújába kerültek, úgy, hogy bár törvény szerint még mindig egységes volt a kongregacionálista felekezet, valójában a két irányzat egyre jobban távolodott egymástól. Néhány évig így haladtak az ügyek, az orthodoxok egyre jobban visszahúzódtak a szabadelvűektől, bár a kibékülés reménye még nem vált teljesen tarthatatlanná, mikor két olyan esemény történt, mely a szakadást megpecsételte. E két esemény Channing 1819-ben Baltimore-ban mondott beszéde és az 1820-ban a Dedham-ügyben hozott határozat volt.

Az 1815-iki vita után az orthodoxok olyan szűklátókörűen bántak az unitáriusokkal s oly elkeseredetten támadták hitelveiket, hogy végül Channing, bármily békeszerető is volt egyébként, kölelességének érezte, hogy sokatmondó választ ad-

jon. Erre az alkalom 1819-ben jött el, mikor is felkérték, hogy Sparks Jared-nek Baltimore nemrég alapított egyházközségébe, mely a szabadelvű mozgalom első New Englanden kívüli őrhelye volt, lelkésznek való beiktatásakor prédikáljon. Ebben a beszédében már támadólag lép fel az orthodoxokkal szemben, egyenként foglalkozik az unitáriusok megkülönböztető hitelveivel, megmutatja, hogy ezek a Szentíráson és a józan ítélőképességen alapulnak s szembeállítja azokat az orthodox dogmákkal a maguk meztelen jelentésében. Talán egyetlen más, Amerikában elmondott egyházi beszédnek sem volt annyi olvasója s oly nagy hatása, mint ennek. Az orthodoxokat egyszerre védekezésbe kényszerítette visszavonulni. Ezek, persze, azt állították, hogy Channing helytelen értelmezésben adta hitelveiket s igen megsértette érzékenységüket éles állításaival. Stuart Mózes andover-i professzor egész könyvet írt, hogy megvédje a szentháromságot Channing támadása ellen, bár ugyanott maga is beismerte, hogy nem érti teljesen ennek a dogmának a lényegét s az egyik presbitériánus bíráló végül őt magát is azzal gyanúsította meg, hogy az unitarizmus felé hajlik. Channing maga nem szólalt fel újra, Norton Andrews, Harvard egyik professzora azonban olyan eredményesen újíította meg a szentháromság elleni támadást, hogy az orthodoxok azt már meg sem próbálták védelmezni, hanem megelégedtek Krisztus istenségének hangoztatásával.

Woods Leonard, Andover egyik professzora, ekkor azoknak a dogmáknak a védelmére kelt, melyeket Channing a fentiekén kívül is támadott volt s ezeket három éven keresztül vitatta Ware-rel, Harvard egyik professzorával. Kinyomtatott vitájuk több, mint nyolcszáz oldalra terjedt. Ez a „Wood'n—Ware controversy” (Wood és Ware vitája), amint nevezték, emelkedett szellemben folyt mindkét oldalon s nyilvánvalóvá tette, hogy az orthodoxok maguk is sokkal jobban eltávolodtak már a régi dogmáktól, hogysem maguk is észrevették, vagy elismerték volna. Ennek ellenére még inkább ragaszkodtak az unitáriusok kizárásához, az unitáriusok pedig, Channing fogalmazásában ily érthetően és sikeresen védelmezve látva hitelveiket, csak annál nagyobb lelkesedéssel állottak ügyük mellé. A két irányzat között tehát a szakadás lényegében véve teljessé lett.

Ebben a szerencsétlen kettészakadásban egyházközségek váltak két részre, családok hasonultak meg bensőleg is s mi-

hamar felmerült a kérdés, kié legyen az egyházi ingatlan olyan esetekben, mikor unitáriusok és orthodoxok elválni igyekeztek egymástól. Ez a kérdés került dűlőre a Dedham-ügyben. Hogy megértsük az ügyet, tudnunk kell, hogy Massachusetts városai-ban hosszú idő óta rendszeren két vallásos szervezet volt. A „parish” (egyházközség), vagy „society” (társaság) a város minden férfi szavazóját magába foglalta a vallásos gyakorlat szempontjából s ezeknek a törvény értelmében adózással kellett azt segíteniök. A „church” (egyaránt jelent „templom”-ot, „egyház”-at, sőt „egyházközség”-et is, a legutóbbit azonban inkább vallási, semmint szervezeti értelemben. A fordító.) viszont, az egyházközségen belül csak azokat foglalta magába (rendszeren a kisebbséget), akik vallásos hitükről nyilvános vallomást tettek, vallásos célok megvalósítására komoly belső kört alkottak s az úrvacsorában részesültek. A „church” tagjai rendszeren (de nem kizárólagosan) buzgóbbak és lelkesebbek voltak, mint az egyházközség többi tagja s nagyrészüket rendszeren a nők közül került ki. Már most, a törvény értelmében, a lelkészt az egész egyházközség választotta, az idők folyása és a szokás tapasztalatai alapján azonban rendszeren elvárták, hogy ha nem ők jelölték is, mégis a lelkész a „church” tagjai számára is elfogadható legyen. Nemzedékeken keresztül az egyházközség és a „church” megegyeztek egymással, ha pedig nem ez volt az eset, közös kiküldötteikből alakult gyűlésen simították el az ellentéteket. Mikor azonban a vita az unitáriusok és az orthodoxok között kiélesedett, az ellentét a két szervezeti forma között egyre gyakoribb és élesebb lett. Sok esetben megtörtént, hogy a „church” tagjai Andover-ből kikerült konzervatív lelkészt óhajtottak, az egyházközség többsége pedig Harvard-ról szabadelvű jelöltet akart választani. S a megegyezés most már semmiképp sem akart létrejönni.

Ez volt a helyzet Dedham-ben is, hol a szószék (a lelkészi állás) 1818-ban megüresedett s az egyházközség kettő az egyhez arányban szabadelvű lelkész mellett szavazott, míg a „church” nagy kisebbségben levő tagjai ellene szavaztak. Mint-hogy az egyházközség nem akart viszkózni, a többség különvált, új egyházat alapított s magával vitte az egyházközség ingatlan vagyonát, mely ez esetben egymagában is csaknem elég volt a lelkész fizetésére. Erre per következett, hogy eldöntse, melyik valójában ez egyház és melyiké legyen az ingatlan vagyon, a többségé-e, amelyik különvált, vagy a kisebb-

ségé, amely visszamaradt. A per elkezeredetten folyt mindkét részről, míg végül az állam Supreme Court-ja (legfelső bírósága) 1820-ban kimondotta, hogy a különváltak, e tettük következtében, minden jogukat eljátszották s hogy a visszamaradtak, bármily kisebbséget alkossanak is, alkotják az egyházközséget, tehát az övék az ingatlan vagyon, sőt, hogy ha még az egész egyházközség különválna is, az ingatlan vagyont — semmiféle egyházi vagyont — nem vihetik magukkal. Ez a végzés, mely persze precedensként szolgált ettől kezdve minden hasonló esetben, olyan mély és elkezeredett felháborodást váltott ki az orthodoxokból, hogy ez még száz év múlva sem csendesedett le. Azt vitatták, hogy a bíró, aki véletlenül unitárius volt, saját felekezete melletti elfogultságból hozta ezt az ítéletet s még évek múlva is emlegették annak igazságtalanságát, mint amely megfosztotta őket templomaiktól.

Az orthodoxok veszteségei a végzés alapján tényleg súlyosak voltak. Nyolcvanegy esetben váltak külön az orthodoxok, mintegy 4000-en s az így elveszített vagyon értékét több mint 600.000 dollárra lehet becsülni, nem is említve a templomokat, mely a visszamaradó szabadelvűek birtokában maradt és az új templomokat, melyeket a különválóknak a maguk használatára építeniök kellett. „Száműzött egyházak“-nak nevezték magukat, bár, míg néhány esetben tényleg megtörtént, hogy a szabadelvű többség elnyomta az orthodox kisebbséget, azzal a céllal, hogy azokat távozásra bírja, legtöbb esetben mégis az orthodoxok azért váltak ki az egyházközségből, mert a szabadelvű többség nem akart olyan lelkészeket választani és segíteni adójával, akiket az orthodoxok akartak rájuk erőszakolni. A veszteség sem volt, persze, egyoldalú. Legalább egy tucat olyan esetről tudunk, mikor a szabadelvűek váltak külön, semmint hogy olyan hitelvek hirdetését hallgassák, melyeket károsaknak és hamisaknak tartottak. Végül: szerencsére voltak olyan egyházközségek is, melyekben nem következett be különválás. Ezek között a többség orthodox maradt, 39 azonban különválás nélkül szabadelvűvé lett s legtöbbször olyan fokozatos és békés haladás eredményeképen, hogy meg sem lehetett mondani, mikor lépték át a láthatatlan elválasztó vonalat. Az utóbbiak között szerepelt husz az eredetileg alapított huszonöt egyházközség közül, s köztük ép a legfontosabbak. Kelet-Massachusetts nagyobb városai közül csak háromban maradt az egyházközség orthodox, Boston-ban pedig csak az Old South Church.

Némely esetben az egész egyházközség különvált egyszerre, más esetekben alig egy-két tag maradt vissza. A vita végén Massachusetts kongregacionális egyházközségeinek valamivel több mint egyharmada már unitárius volt.

Bár a különválások egész 1840-ig folytatódtak, a legtöbb szakadás a Baltimore-ban mondott beszéd és a Dedham-ügyben hozott határozat utáni években következett be. Az unitáriusok ettől kezdve, akaratuk ellenére, a többi kongregacionális egyházközségtől különálló felekezetté lettek. 125 egyházközségük volt, leginkább Boston-tól 25 mérföldnyi körön belül, bár volt néhány előretolt szervezetük is New-York-ban, Philadelphia-ban, Baltimore-ban, Washington-ban és Charleston-ban. Kelet-Massachusettsben átmenetileg teljes győzelmet arattak. A legtehetségesebb és ékesenszóló lelkészek, a közélet, nevelés, irodalom vezéralakjai hozzájuk tartoztak, mint a vagyon, a kultúra és a társadalmi ranglétra legkimagaslóbb egyéniségei is. Tulajdonképpen túltekintélyesek voltak, hogysen az javukra vált volna, mert kevés olyan céljuk maradt, amiért még küzdeniök kellett volna. Az igazság az, hogy mindezeket nem annyira az unitárius hitrendszer, mint inkább az unitárius szabadság csábította hozzájuk. Épen ezért, bár széles látókörűek, felekezetieskedést ellenzők és szabadelvűek, de kissé határozatlanok voltak hitelveikben, majdnem minden másban viszont konzervatívok maradtak. Ettől eltekintve istenfélők és a tiszta erkölcs, valamint a jó cselekedetek gyakorlása szempontjairt igen lelkes társaság voltak. Az eredmény azonban az lett, hogy, elért eredményeikkel megelégedve, nyugodalmas életre rendezkedtek be s ügyük további előhaladása érdekében sokkal kevesebb lelkesedéssel munkálkodtak, mint az orthodoxok. Még voltak győződve, hogy minden különösebb erőfeszítésük nélkül, az unitarizmus ép úgy meghódítja az egész országot, mint ahogy meghódította Massachusetts keleti részét.

Az orthodoxok egy ideig valósággal megbénultan nézték az unitáriusok 1815 óta egyre ismétlődő győzelmeit. Vezetőjük, Dr. Morse, nem volt többé, s folyóiratuk, a Panoplist, beszüntette megjelenését. Hamarosan azonban új vezérük támadt, még pedig Connecticut-ból, hol az unitarizmus terjedését addig is igen eredményesen akadályozták meg. Dr. Beecher Lyman volt ez a férfi, az újjászületési mozgalom legsikeresebb bajnoka, ékesszóló s a maga komoly meggyőződésével mindig hatni tudó prédikátor, aki eddig is nagy érdeklődéssel figyelte

a felekezetek közti harcot, 1823-ban pedig Boston-ba jött, hogy itt újjászületési mozgalmat indítson be. Megkapó szónoki beszédeivel csakhamar újra felrázta az orthodox lelkeket, mindenfelé megindult az orthodox visszahatás, az unitarizmusban még nem eléggé otthonos lelkeket visszahódították s minden téren buzgó missziói munkába kezdtek.

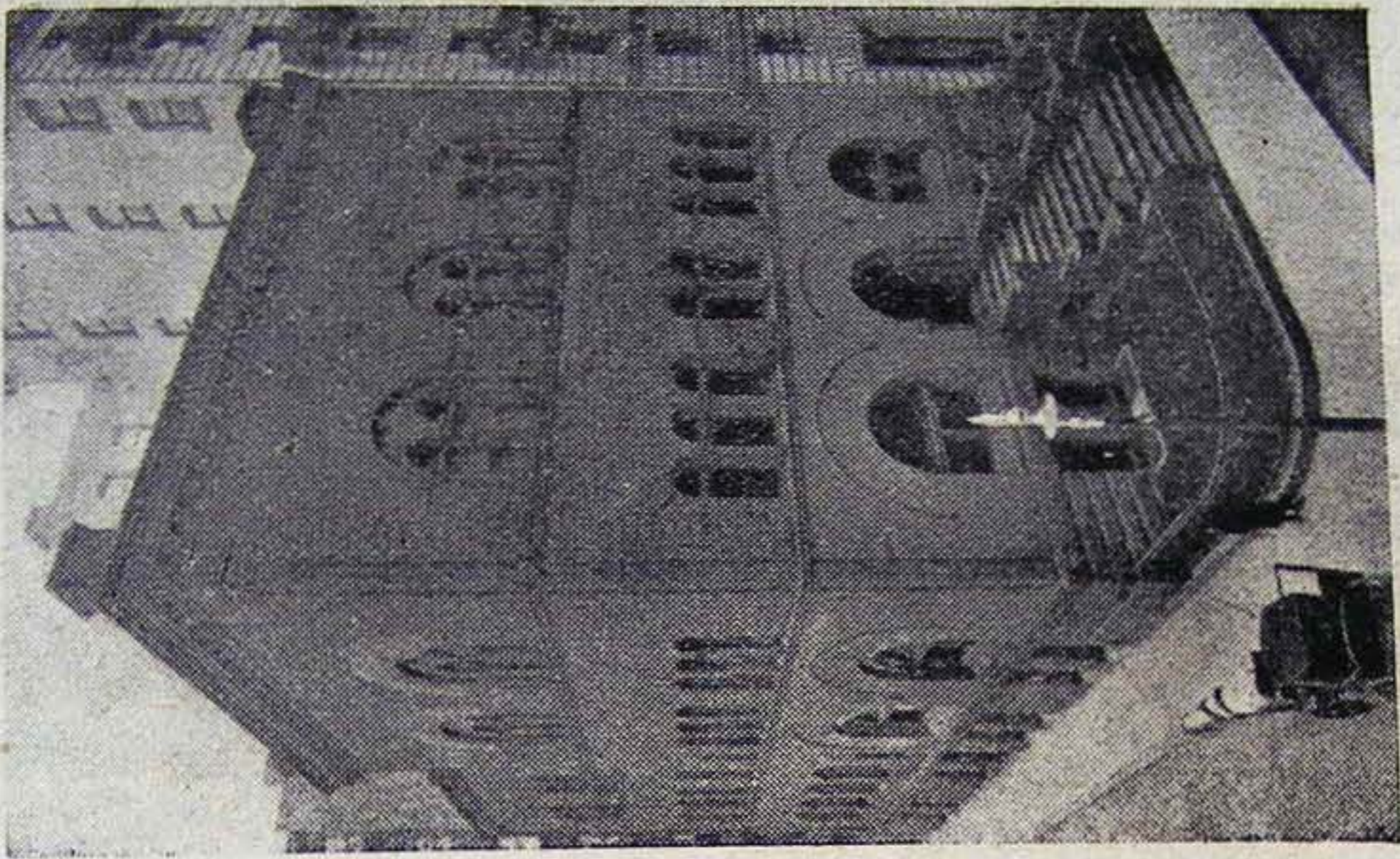
Amikor az unitarizmust elfogadó egyházközségeket és lelkeseket régi egyházi szervezeteikből mindenütt kizárták, felmerült a kérdés, hogy mit tegyenek. Új felekezetet alakítsanak-e, vagy pedig folytassák külön-külön a maguk vallásos életét, közös szervezet nélkül. Az öregebbek az utóbbit ajánlották, mert nem óhajtottak új felekezetet alapítani. Az utóbbi időben ugyanis épen eleget kaptak a felekezetieskedés gyönyöreiből, hogy sem most egy újabbnak vessék alá magukat. A fiatalok kevésbé féltek és sokkal inkább lelkesedtek hitükért, sem hogy azt terjeszteni ne óhajtották volna az ország többi részében is, már pedig azt együttes erő kifejtés, tehát felekezeti alap, nélkül nem igen lehetett megvalósítani. Attól féltek, ha nem terjeszkednek, akkor visszaesnek, s egyesülés nélkül mihamar megszűnnek létezni is.

A század eleje óta ugyan négy, vagy öt olyan szervezetet alkottak már, melyeknek célja a kereszténység terjesztése volt, s amelyek bár felekezeten kívüli és felüli rendeltetéssel alakultak, azokban mégis csak a szabadelvűek vettek részt. Volt mintegy féltucat nyomdai úton működő szócsövük is, többek közt a „The Christian Register” hetilap (1821-ben alapították s ma is az unitáriusok legelterjedtebb lapja. A fordító.) és a „Christian Examiner” negyedévenként megjelenő folyóirat (1824), melyekben az orthodoxokkal nagy harcokat vívtak. Mindez azonban a különválás után nem látszott elégségesnek. Tíz-tizenkét fiatal lelkész tehát, kik nemrégén kerültek ki a Harvard Divinity School-ból, kezükbe vették az ügyet s néhány világi embert is megnyerve céljuknak, sok vita és ellenzés után, Dr. Channing templomának sekrestyéjében megalakították az Amerikai Unitárius Társaságot (American Unitarian Association) „a tiszta kereszténység érdekeinek előmozdítására és elveinek terjesztésére.”¹ Dr. Channing csak

¹ Két gyűlést tartottak, egy előkészítő gyűlést május 25-ödikén és a tényleges szervezkedő gyűlést 26-odikán, 1825-ben. Nehány hét elteltével megtudták, hogy csodálatos véletlen folytán ugyanaz nap, tehát május 26-án, 1825-ben, szervezték meg az angol unitáriusok is a maguk első egybefogó szervezetét, a Britt és Külföldi Unitárius Társulatot.

passzív beleegyezését adta a szervezkedéshez, az új Társaság elnöki tisztségét nem vállalta el. Boston unitáriusai is langymeleg érdeklődést tanúsítottak csak a Társaság iránt. Az első öt év alatt mindössze 65-ön csatlakoztak a Társasághoz s mindössze 1300 dollárt adtak össze munkája segítésére. Ennek ellenére a Társaság nagy erővel és ügyességgel kezdett hozzá a munkához, unitárius értekezéseket adott ki, azokat nagyszámban terjesztette, s kiküldöttet menesztett nyugatra, aki visszatérve jelentette, hogy a helyzet ott igen kedvező unitárius gyülekezetek alapítására. Missziói szónokokat küldött ki a Társaság, a város szegényeinek gondozására külön lelkészt alkalmazott, megszervezte a „Sunday-school Society“-t (Vasárnapi-iskola-Társaság) 1826-ban s nagy erőfeszítéseket tett az unitárius irodalmi termékek terjesztésére. Az egyházközségek azonban annyira féltek attól, hogy nehezen megszerzett szabadságukat az új felekezeti szervezkedésben elvesztik, hogy huszonöt éven át alig egyharmaduk (ez azután ötven százalékukig emelkedett) járult hozzá a Társaság költségeihez, úgy, hogy az 5000 és 15.000 dollár között ingadozó költségvetéseket készíthetett csak. Ennek megfelelően munkája is csak lassan növekedhetett, mert meg kellett várni, amíg az idősebb nemzedék konzervatizmusa helyet adott az ifjabbak lelkesedésének.

Dr. Beecher bostoni újjászületési prédikációi egyidőre új erőre segítették az orthodoxyát, de még mindig csak védekező álláspontot foglalt az el, az unitáriusok viszont ismét támadólag kezdtek fellépni. Ezért Beecher nagy örömmel fogadta el a Hanover Street-en szervezett új gyülekezet lelkészi állását, melyet már úgy körülbástyáztak megkötésekkel, hogy oda szabad-
elvé lelkész nem is pályázhatott. 1826-ban Boston-ba költözve, azonnal újjászületési mozgalom megindításához látott, mely öt évig tartott. Templomát sokszor zsúfolásig megtöltötte s ez a túlkényelmessé lett unitáriusokat szokatlan tevékenységre serkentette. Beecher merészen támadni kezdte az unitáriusokat, hitelveiket Szentírás-ellenesnek, eredményüket pedig minden igaz vallás szempontjából kedvezőtlennek mondotta. Nehány évvel azelőtt egy Baltimore-ban prédikáló presbitériánus lelkész azt állította, hogy az unitárius lelkészeket főként „a divatos, világias, vidám, sőt túlszabadon élő hallgatóság” fogadja szívesen. Egy másik pedig New-York-ban azt mondotta, hogy Boston-ban a vallás és az erkölcs veszedelmesen veszít régi erejéből, a bűn pedig gyarapszik, mióta az unitarizmus ott elterjedt, sőt.

Az Amerikai Unitárius Társaság régi épülete (1927-ig) Bostonban.

Az Amerikai Unitárius Társaság új épülete.